

دو فصلنامه طب جنوب

دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر

سال ششم، شماره ۲، صفحه ۱۶۱-۱۵۱ (اسفند ۱۳۸۲)

عوامل خطر ساز بیماری های قلبی - عروقی در بندر بوشهر بر اساس پروژه مونیکیای سازمان جهانی بهداشت؛ پروژه قلب سالم خلیج فارس*

دکتر محمد امیری^۱، دکتر سیدرضا امامی^۲، دکتر ایرج نبی پور^{۳*}، دکتر عباس نصرتی^۴، دکتر داریوش ایران پور^۵،

علیرضا سلطانیان^۶، زهرا سنجیده^۷، فرامرز کوشش^۸

^۱ استادیار بخش پزشکی اجتماعی، دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی بوشهر

^۲ پژوهشگر مرکز پژوهشهای سلامت خلیج فارس، دانشگاه علوم پزشکی بوشهر

^۳ استادیار بیماریهای داخلی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی بوشهر

^۴ پزشک عمومی، بسیج جامعه پزشکی استان بوشهر

^۵ استادیار قلب و عروق، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی بوشهر

چکیده:

در کشورهای در حال توسعه، به دلیل فرآیند افزایش سن جمعیت ها و تغییرات تند شیوه های زندگی به سوی الگوهای صنعتی، بار بیماری های قلبی - عروقی در این کشورها رو به افزایش است. پروژه قلب سالم خلیج فارس به منظور کاهش عوامل خطر ساز قلبی - عروقی و مرگ و میر بیماری های ایسکمیک قلبی در شش پروژه تداخلی سامان یافته است. جهت ارزیابی و چگونگی سیر طبیعی این عوامل خطر ساز و بیماری های عروق کرونر قلبی در گستره زمان، با استفاده از پروتکل پروژه مونیکیای سازمان جهانی بهداشت، ۲۰۹۲ نفر از افراد بالای ۲۵ سال بندر بوشهر، به روش خوشه ای تصادفی انتخاب شدند و با پرسشنامه استاندارد مونیکیا و BRFSS آمریکا عوامل خطر ساز بیماری های قلبی عروقی مورد پرسش قرار گرفتند و سپس سرم ناشتای افراد با روش اتو آنالیز جهت قند خون، سطح سرمی لیپوپروتئین ها و تری گلیسرید مورد سنجش قرار گرفت. ۹۷/۷ درصد کل جمعیت مورد مطالعه دارای حداقل یک عامل خطر ساز قلبی - عروقی بودند. ۴۴/۳ درصد مردان و ۶۹/۰ درصد زنان نیز دارای تعداد دو یا بیشتر عوامل خطر ساز بودند. شیوع عوامل خطر ساز به این ترتیب بدست آمد: شیوع دیابت ملیتوس (قند خون ناشتا یا بالاتر یا مساوی ۱۲۶ میلی گرم در دسی لیتر) در ۸/۶ درصد، کلسترول تام بالا (مساوی یا بالاتر از ۲۴۰ میلی گرم در دسی لیتر) در ۰/۲۴ درصد، HDL کلسترول پایین (کمتر از ۴۰ میلی گرم در دسی لیتر) در ۶۱/۵ درصد، اضافه وزن در ۴۰/۶ درصد، چاقی (بر اساس نمایه توده بدنی) در ۲۶/۸ درصد، چاقی تنه ای در ۵۹/۴، پری فشار خون (فشار خون سیستمیک بالاتر از ۱۴۰ و دیاستولیک بالاتر از ۹۰ و یا مصرف داروهای کاهنده فشار خون) در ۲۴/۵ درصد، مصرف دخانیات در ۱۵/۷ و عدم فعالیت فیزیکی در ۷۱/۱ درصد. اختلافی بین زنان و مردان از لحاظ دیابت و عدم فعالیت فیزیکی دیده نشد ولی زنان دارای اختلالات لیپیدی، چاقی و چاقی تنه ای بیشتری نسبت به مردان بودند. بنابراین عوامل خطر ساز بیماری های قلبی - عروقی در بندر بوشهر در مرزهای شمالی خلیج فارس، از الگوی همسان کلان شهر های مرکزی ایران و اروپای غربی و آمریکای شمالی پیروی می کند. از این رو لزوم تدوین رهیافتی یکپارچه در قالب پروژه های تداخلی برای کاهش این عوامل خطر ساز در گستره جامعه به خوبی آشکار است.

واژگان کلیدی: بیماری های قلبی - عروقی، پروژه مونیکیای سازمان جهانی بهداشت، اختلالات لیپیدی، دیابت، پری فشار خون

* این پروژه با همکاری بسیج جامعه پزشکی، معاونت بهداشتی دانشگاه علوم پزشکی بوشهر و با حمایت های مالی سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان بوشهر، مدیریت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی بوشهر و سازمان منطقه ای مدیران شرقی سازمان جهانی بهداشت به انجام رسیده است.

**بوشهر، خیابان معلم، دانشگاه علوم پزشکی، مدیریت پژوهشی، تلفن ۰۷۷۱-۲۵۲۸۵۸۷، ص.پ: ۳۶۳۱ e.mail : nabipour@bpums.ac.ir

مقدمه:

زنان تحت مطالعه، از الگوهای سالم زندگی فوق‌الذکر پیروی می‌نمودند (۴).

این یافته، نشانگر این حقیقت است که تداخلات جمعیتی گسترده‌ای در سطح جامعه توسط سیاست‌گذاران وارائه دهندگان خدمات سلامت می‌بایست طرح ریزی شده و استراتژی پیشگیرانه‌ای برای ارتقاء قلب سالم درگستره جامعه اجرا شود (۳). در کشور ما بیش از ۴۰ درصد مرگ و میرها به علت بیماری‌های قلبی - عروقی است و به ترتیب در استان اصفهان و مرکزی ۳۴/۳ درصد و ۳۲/۲ درصد، حداقل یک عامل خطر و ۱۹/۳ درصد و ۱۵ درصد حداقل دو عامل خطر دارند؛ LDL کلسترول بالا، شایعترین عامل خطر مهم در این مطالعه بوده است (۵).

بر اساس مطالعه قند و لیپید تهران، شیوع عوامل خطر ساز بیماری‌های قلبی - عروقی در جامعه شهری تهران بسیار بالا می‌باشد و در این میان کلسترول توتال بالا، HDL کلسترول پایین و نسبت دور کمر به باسن، خود نمایی می‌کنند. بررسی وضعیت غذایی نیز نمایانگر مصرف بالای چربی‌ها و کلسترول در رژیم غذایی ساکنان تهران می‌باشد (۶).

در سه مطالعه مختلف در شهر بوشهر در سال‌های ۶-۱۳۷۵، شیوع دیابت ملیتوس، پری فشار خون و هیپرلیپیدمی در سطح جمعیت این بندر مورد بررسی قرار گرفتند (۷-۹). شیوع دیابت ملیتوس غیر وابسته به انسولین در جمعیت ۶۴-۳۰ ساله این بندر ۱۲ درصد و پری فشار خون در جمعیت بالای ۱۹ سال نیز ۲۲/۱ درصد بود؛ همچنین نیمی از جمعیت بالای ۱۹ سال بوشهر، دچار حداقل یکی از انواع اختلالات لیپیدی بودند (۷-۹).

بنابراین بر اساس مطالعات پیشین، عوامل خطر ساز قلبی - عروقی در مقیاس اپیدمی در سطح شهر بوشهر خودنمایی می‌کنند. از این رو، دانشگاه علوم پزشکی بوشهر شش پروژه تداخلی به منظور کاهش عوامل خطر ساز قلبی - عروقی و مرگ و میر بیماری‌های ایسکمیک قلب در سطح منطقه خلیج فارس طراحی نموده است. جهت ارزیابی و چگونگی سیر طبیعی این عوامل خطر ساز و بیماری‌های

میزان مرگ و میر بیماری‌های قلبی - عروقی در کشور های توسعه یافته در حال کاهش است؛ زیرا در این کشورها برنامه‌های منسجم طولانی‌ای برای ارتقاء شیوه‌های سالم زندگی در سطح جامعه طراحی شده است. این در حالی است که در کشورهای در حال توسعه، به دلیل فرآیند افزایش سن جمعیت‌ها و تغییرات تند شیوه‌های زندگی (به ویژه دخانیات، مصرف غذاهای با درصد چربی بالا و عدم فعالیت فیزیکی) به سوی الگوها صنعتی، بار بیماری‌های قلبی - عروقی در این کشور رو به افزایش است (۱).

بر اساس گزارش جهانی سلامت در سال ۲۰۰۲، چاقی، پری فشارخون، کلسترول بالا، مصرف الکل و تنباکو - به صورت مستقل و اغلب در ترکیب با هم، مهمترین عوامل بیماری‌های قلبی - عروقی هستند (۲).

هر چند که به بیماری‌های قلبی - عروقی، به عنوان بیماری افراد با سن بالا نگریده می‌شود، اما تقریباً ۵۰ درصد از تشخیص‌های بیماری‌های قلبی - عروقی و ۱۵ درصد از مرگ و میر این بیماری‌ها، در بیماران زیر ۶۵ سال روی می‌دهد؛ از این مهمتر آنکه، بسیاری از افراد در سنین پایین، دارای حداقل دو عامل خطر ساز بیماری‌های قلبی - عروقی بوده که آنان را مستعد بروز این بیماری‌ها و مرگ و میرهای مربوطه در دهه‌های بعد می‌سازد (۳).

در افراد جوان سالم، این عوامل خطر ساز اغلب ناشناخته مانده و در نتیجه اقدامی برای کنترل آنها انجام نمی‌شود. بسیاری از این عوامل خطر ساز، قابل تغییر بوده و بر اساس شواهد کنونی، نسبت چشمگیری از بار بیماری‌های کنونی قلب - عروقی را می‌توان به صورت کامل یا تا حدودی توسط کنترل عوامل خطر ساز قابل تغییر پیشگیری نمود.

داده‌های مطالعه سلامت پرستاران آمریکا، به عنوان مثال نشان می‌دهد که زنانی که دارای وزن بدنی متعادل بوده و از تغذیه همساز با قلب سالم پیروی نموده و با عدم مصرف دخانیات و الکل، به صورت منظم به ورزش روزانه توجه نشان داده‌اند، خطر بیماری‌های قلبی - عروقی خود را تا ۸۴ درصد کاهش داده‌اند؛ اما متأسفانه تنها سه درصد از

پری فشار خون، کلسترول، هموسیستئین، چاقی و دیابت) در جمعیت ۶۴-۲۵ ساله بررسی می شود (۱۰).

در این فاز از مطالعه قلب سالم خلیج فارس، برای شناخت عوامل خطر ساز بیماری های قلبی - عروقی در سطح شهر بوشهر، مرکز استان بوشهر، ۲۰۹۲ نفر از افراد بالای ۲۵ سال، به روش خوشه ای تصادفی انتخاب شدند. در انتخاب نمونه ها، رده های سنی و جنسی بر اساس ساختار جمعیتی شهر بوشهر بر اساس سرشماری سال ۱۳۷۹ مد نظر قرار گرفت. در ضمن بر اساس ساختمان جمعیتی، چنین پیش بینی می شد که در هر خانوار، تقریباً دو نفر بین ۶۴-۲۵ سال باشند. مطالعه در تابستان ۱۳۸۲ انجام یافت.

اهداف پژوهش از طریق رسانه های گروهی مانند روزنامه های محلی بندر بوشهر و رادیو تلویزیون به اطلاع عموم رسانده شد. پس از معرفی مقدماتی بیماری های قلبی - عروقی و عوامل خطر ساز آن، برای افراد انتخاب شده در طرح پژوهشی، ضمن دادن کارت دعوت، از آنان تقاضا گردید که در صبح روز بعد به صورت ناشتا (۱۰-۱۲ ساعت) به مراکز بهداشتی درمانی منطقه خود مراجعه نمایند.

اطلاعات دموگرافیک و تاریخچه پزشکی بیماری های قلبی - عروقی و عوامل خطر ساز آنها با کمک پرسشنامه مونیکیای سازمان جهانی بهداشت و عادات غذایی و فعالیت ورزشی نیز بر اساس پرسشنامه BRFSS آمریکا ثبت گردید (۱۱).

وزن و قد افراد توسط فرد آموزش دیده، بدون کفش و با یک لباس سبک و نازک اندازه گیری و شاخص توده بدن با فرمول وزن به کیلو گرم تقسیم بر قد به متر مربع تعیین شد. محیط شکم و لگن افراد در حالت ایستاده از روی یک لباس نازک اندازه گیری شد. به طوری که محیط شکم در قسمت وسط پایین ترین دنده و بالاترین قسمت لگن خاصره و محیط لگن در ناحیه استخوان فمور اندازه گیری و سپس نسبت محیط شکم به محیط لگن محاسبه گردید.

حداقل دو بار فشار خون برای هر فرد با دقت دو میلی متر جیوه اندازه گیری گردیده و میانگین فشار خون، به عنوان

عروق کرونر قلبی در گستره زمان، پروژه مونیکیای سازمان جهانی بهداشت در سطح شهر بوشهر در سال ۱۳۸۱ آغاز گردید.

هدف پروژه مونیکا، اندازه گیری مؤلفه های تأثیر گذار بر مرگ و میر بیماری های قلب و عروق و چگونگی موربیدیتی بیماری های عروق کرونر و حوادث عروقی مغزی است. همچنین در همین راستا، چگونگی ارتباط این مؤلفه ها با عوامل خطر ساز مانند پری فشار خون، کلسترول، قند خون، چاقی، دخانیات و هموسیستئین و همچنین نمایه های عمده اقتصادی اجتماعی - جامعه، سبک و روش زندگی فیزیکی جمعیت نیز تحت مطالعه قرار می گیرد (۱۰). در این بخش ما به ارائه شیوع عوامل خطر ساز قلبی عروقی در سطح جمعیت ۶۴-۲۵ ساله شهر بوشهر که بر اساس پروژه مونیکیای سازمان جهانی بهداشت تدوین شده است می پردازیم.

روش کار:

پروژه قلب سالم خلیج فارس، یک پروژه تحقیقاتی جامعه محور است که با هدف ارائه الگوهای زندگی سالم برای قلب سالم در منطقه خلیج فارس طراحی شده است و این پروژه با معرفی روش های چند نظامی و تداخلاتی چند جانبه از شش زیر پروژه تشکیل یافته که گروههای جوانان، کودکان، زنان، خانواده، محیط کار و صنایع و فروشندگان مواد غذایی را شامل می شود.

برای ارزیابی اثر بخشی این پروژه، بیماری زایی و مرگ و میر ناشی از بیماری های عروق کرونر و سکتته های مغزی به صورت روزانه در مرکز ثبت سکتته های قلبی - مغزی مستقر در مرکز پژوهش های سلامت خلیج فارس، بر اساس پروتکل پروژه مونیکا سازمان جهانی بهداشت ثبت می شود. مطالعه به مدت ده ساله طراحی شده است و پیش از آغاز پروژه، برای یافت شیوع عوامل خطر ساز (کلاسیک و جدید) آترواسکلروز و همچنین در طی ۵ سال و ۱۰ سال پس از آغاز پروژ، با استفاده از پروتکل پروژه مونیکا سازمان جهانی بهداشت، عوامل خطر ساز عروق کرونر (دخانیات،

تمام داده ها بر روی فرم های استاندارد ثبت شده و در فایل های کامپیوتری ضبط گردیدند. اهمیت (Significance) اختلاف در نتایج هر دو گروه، با آزمون مربع کای (Chi-Square) در سطح معنی دار $P < 0/05$ محاسبه گردید. آزمون t-test برای مقایسه میانگین گروه ها استفاده شد. آنالیز داده ها با استفاده از نرم افزار آماری SPSS/PC ویراسته نهم انجام شد.

نتایج:

تعداد ۲۰۹۲ (۴/۴۷ درصد مرد و ۶/۵۲ درصد زن) مورد بررسی قرار گرفتند. ۳۱/۸ درصد این افراد ۳۴-۲۵ ساله، ۴/۳۰ درصد ۴۴-۳۵ ساله، ۲۳ درصد این افراد ۵۴-۴۵ ساله و ۶/۱۴ درصد ۶۶-۵۵ ساله بودند.

جدول (۱) میانگین سطح سرمی لیپیدها، فشارخون، قندخون و اندازه های تن سنجی را نشان می دهد. همانگونه که در این جدول ذکر شده است، تنها میانگین LDL کلاسترول و قند خون زنان و مردان با یکدیگر تفاوت ندارد.

جدول (۲) نیز اختلالات لیپو پروتئین های سرمی را به تفکیک جنس نشان می دهد. کلاسترول بالا (۲۴۰ میلی گرم در دسی لیتر یا بالاتر) در مردان و زنان به ترتیب ۲۱ و ۲۶/۷ درصد و HDL کلاسترول پایین (کمتر از ۴۰ میلی گرم در دسی لیتر) در مردان و زنان به ترتیب ۲۷/۷ و ۵۱/۶ درصد بود ($P < 0/0001$). اختلالات LDL کلاسترول نیز در زنان بالاتر از مردان بود ($P = 0/004$). این در حالی است که اختلالات تری گلیسرید در مردان شیوع بیشتری دارد ($P = 0/001$).

فراوانی کلاسترول تام بالا از ۱۴ درصد در دهه سنی ۳۴-۲۵ ساله به ۸/۳۶ درصد در دهه سنی ۶۶-۵۵ سال می رسد ($P < 0/0001$)؛ در حالی که فراوانی HDL کلاسترول پایین ۸/۶۶ درصد در دهه ۳۴-۲۵ سال، ۲/۶۱ درصد در دهه ۴۴-۳۵ سال، ۴/۵۷ درصد در دهه ۵۴-۴۵ سال و ۲/۵۸ درصد در ۶۶-۵۵ سال بود ($P = 0/006$).

فشار خون فرد تلقی شد. یک نوار قلب با ۱۲ لید نیز از هر فرد مراجعه کنند ثبت گردید.

نمونه های خونی، پس از سانتریفوژ، به آزمایشگاه تحقیقاتی مرکز پژوهش های سلامت خلیج فارس وابسته به دانشگاه علوم پزشکی بوشهر منتقل و آزمایشات در همان روز انجام گردید.

نتایج آزمایشات و توصیه های پزشکی و تغییر در شیوه های زندگی نیز به کلیه افراد شرکت کننده در طرح، حداکثر تا ۷ روز بعد، اطلاع داده شد.

قند خون ناشتا با استفاده از کیت های گلوکز (پارس آزمون) با روش کالریمتری آنزیمی با فنآوری گلوکز اکسیداز سنجیده شد. آزمون های کلاسترول تام و تری گلیسرید به ترتیب به روش کالریمتری آنزیمی با کلاسترول استراز، کلاسترول اکسیداز و گلیسرول فسفات اکسیداز با استفاده از کیت های شرکت پارس آزمون انجام گرفت. مقدار HDL کلاسترول پس از رسوب محلول آپولیپوپروتئین ها با اسیدفسفوتنگستیک اندازه گیری شد. LDL کلاسترول (اگر میزان تری گلیسریدها از ۴۰۰ میلی گرم در دسی لیتر پایین تر بود) با استفاده از فرمول فریدوالد تعیین گردید.

برای ارزیابی اختلالات لیپید از معیارهای ارزیابی و درمان کلاسترول بالغین (پانل درمانی بزرگسالان III) در سپتامبر ۲۰۰۲ استفاده شد (۱۲). دیابت ملیتوس نیز بر اساس معیارهای انجمن دیابت آمریکا به صورت بالاتر یا مساوی ۱۲۶ میلی گرم در دسی لیتر تعریف شد. پری فشار خون نیز بر اساس معیار سازمان جهانی بهداشت، فشارخون سیستول بالاتر از ۱۴۰ میلی متر جیوه و یا فشارخون دیاستول بالاتر از ۹۰ میلی متر جیوه و یا مصرف داروهای ضد فشارخون در نظر گرفته شد. بر اساس تعریف پرو ه مونیکا، سیگار کشیدن به صورت مصرف حداقل یک نخ سیگار در روز و یا مصرف یک سر قلیان در روز تعریف شد.

فعالیت فیزیکی نیز بر اساس پروتکل BRFSS به صورت فعالیت فیزیکی متوسط (به مقدار حداقل ۳۰ دقیقه در روز، به مدت حداقل ۵ روز در هفته) یا شدید (به مقدار ۲۰ دقیقه در روز، به مدت حداقل ۳ روز در هفته) تقسیم بندی شد.

جدول ۲) اختلالات لیپیدی در جمعیت بالای ۲۵ سال بندر بوشهر بر اساس معیارهای ارزیابی و درمان کلسترول بالغین (پانل درمانی بزرگسالان III)؛ ۱۳۸۲

کل	زن	مرد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
			۲۹۹	۳۰/۲	۳۵۲	۳۲/۰	۶۵۱	۳۱/۱
کلسترول مرزی بالا (mg/dl) ≥ 240	۲۰۸	۲۱/۰	۲۹۴	۲۶/۷	۵۰۲	۲۴/۰		
HDL کلسترول پایین (mg/dl) < 60	۷۲۰	۷۲/۷	۵۶۷	۵۱/۶	۱۲۸۷	۶۱/۵		
LDL - کلسترول مرزی بالا (mg/dl)	۲۶۱	۲۶/۳	۳۲۶	۲۹/۶	۵۸۷	۲۸/۱		
-LDL کلسترول بالا (mg/dl) -189	۱۳۰	۱۳/۱	۱۴۹	۱۳/۵	۲۷۹	۱۳/۳		
-LDL کلسترول خیلی بالا (mg/dl)	۷۲	۷/۳	۱۱۶	۱۰/۵	۱۱۸	۹/۰		
تری گلیسرید مرزی بالا (mg/dl)	۱۹۱	۱۹/۳	۲۰۵	۱۸/۶	۳۹۶	۱۸/۹		
تری گلیسرید بالا (mg/dl)	۳۴۳	۳۴/۶	۳۲۱	۲۹/۲	۶۶۴	۳۱/۷		
تری گلیسرید خیلی بالا (mg/dl)	۲۲	۲/۲	۱۱	۱/۰	۳۳	۱/۶		

جدول ۱) میانگین پارامترهای بیوشیمیایی، فشارخون و تن سنجی جمعیت بالای ۲۵ سال شهر بوشهر؛ ۱۳۸۱

مقدار P	زن	مرد	کلسترول تام (mg/dl)
۰/۰۰۰۱	۳۳ (۵۳/۸۹)	۹۶ (۵۱/۱۰)*	۲۰۴
N.S	۷۲ (۷۵/۸۷)	۳۴ (۵۷/۴۷)	۱۲۹
۰/۰۰۰۲	۶۰ (۶۲/۹۲)	۳۹ (۴۴/۱۵)	۴۶
۰/۰۰۰۱	۱۰۰ (۸۱)	۴۹ (۱۱۲/۶۰)	۱۸۹
۰/۰۰۰۱	۵۱ (۲۹/۹۶)	۴۱ (۳۶/۲۷)	۱۳۱
۰/۰۰۰۱	۶۲ (۲۶/۲۲)	۸۳ (۳۴/۳۴)	۷۶
۰/۰۰۰۱	۲۸ (۳۸ (۵/۱۵)	۲۶ (۲۴ (۴/۷۵)	۲۸ (۳۸ (۵/۱۵)
۰/۰۰۰۱	۰ (۸۹ (۰/۱۲)	۰ (۹۱ (۰/۰۷)	۰ (۸۹ (۰/۱۲)
N.S	۱۶۷ (۳۸)	۹۰ (۸۰ (۸۲/۶۳۱)	۱۶۷ (۳۸)

چاقی، از ۲۰/۷ درصد در دهه ۳۴-۲۵ ساله به ۳۰/۳ درصد در دهه ۴۴-۳۵ سال و ۳۲/۲ در دهه ۵۴-۴۵ سال و ۲۲/۴ درصد در دهه ۶۶-۵۵ سال در نوسان بود ($P=0/001$)؛ شیوع چاقی در مردان و زنان به ترتیب ۱۶/۰ و ۳۶/۵ درصد بود (جدول ۳). شیوع چاقی تنه ای نیز ۸۵/۹ درصد در زنان و ۳۰ درصد در مردان بود ($P<0/001$). پری فشار خون نیز ۲۴/۵ درصد بود (۲۹/۶ درصد در مردان و ۱۹/۹ درصد در زنان)؛ و فراوانی آن از ۷/۱ درصد در دهه سنی

شیوع دیابت ملیتوس نیز در مردان و زنان ۸/۶ درصد بود (جدول ۳). شیوع دیابت نیز در دهه ۳۴-۲۵ برابر ۱/۸ درصد، در دهه ۴۴-۳۵ سال ۷/۸ درصد، ۴۵-۵۴ سال، ۱۲/۷ درصد و در میان ۶۶-۵۵ ساله، ۱۸/۴ درصد بود ($P=0/001$). مصرف دخانیات نیز با افزایش سن فزونی می یافت ($P=0/001$)، شیوع آن در مردان ۲۱/۵ درصد و در زنان ۱۰/۵ درصد و در کل جمعیت مورد مطالعه، ۱۵/۷ درصد بود (جدول ۳). میزان نمایه توده بدنی، به عنوان نمایه

درصد مردان و ۷۲/۵ درصد زنان؛ $P > ۰/۰۵$ بودند. ۹۷/۷ درصد کل جمعیت مورد مطالعه دارای حداقل یک عامل خطر ساز قلبی عروقی بودند (۹۶/۶ درصد مردان و ۹۸/۶ درصد)؛ در حالی که ۵۷/۳ درصد کل جمعیت مورد مطالعه دارای بیش از یک عامل خطر ساز قلبی عروقی بودند (۴۴/۳ درصد مردان ۶۹/۰ درصد زنان).

۳۴-۳۸ سال به ۱۵/۴ درصد در دهه ۴۴-۳۵ سال، ۳۸/۳ درصد در ۵۴-۴۵ و ۵۹/۹ درصد در سنین ۶۶-۵۵ سال رو به فزونی بود ($P = ۰/۰۰۰۱$). ۱۵/۲ درصد جمعیت دارای فعالیت فیزیکی شدید (۱۹/۷ درصد مردان و ۱۱/۱ درصد زنان؛ $P = ۰/۰۰۱$) و ۲۰/۵ درصد نیز دارای فعالیت فیزیکی متوسط (۱۹/۴ درصد مردان و ۲۱/۴ درصد زنان؛ $P > ۰/۰۵$) بودند. در کل ۷۱/۱ درصد فاقد فعالیت فیزیکی (۶۹/۶

جدول ۳) عوامل خطر ساز (بجز اختلالات لیپیدی) بیماری های قلبی - عروقی در جمعیت بالای ۲۵ سال بندر بوشهر؛ ۱۳۸۲

	مرد		زن		کل		
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
دیابت	۸۵	۸/۶	۹۵	۸/۶	۱۸۰	۸/۶	
عدم فعالیت فیزیکی	۶۹۰	۶۹/۶	۷۹۸	۷۲/۵	۱۴۸۸	۷۱/۱	
مصرف دخانیات	۲۱۳	۲۱/۵	۱۱۶	۱۰/۵	۳۲۹	۱۵/۷	
چاقی	۱۵۸	۱۶/۰	۳۹۸	۳۶/۵	۵۵۶	۲۶/۸	
اضافه وزن	۴۲۴	۴۳/۰	۴۱۸	۳۸/۳	۸۴۲	۴۰/۶	
چاقی تنه ای	۲۹۷	۳۰/۰	۴۹۶	۸۵/۹	۱۲۴۳	۵۹/۴	
پری فشار خون	۲۹۳	۲۹/۶	۲۱۹	۱۹/۹	۵۱۲	۲۴/۵	

پیروی می کند، بلکه ابتلاء این مردم به عوامل خطر ساز نیز شگفت انگیز جلوه می نماید.

بر اساس برنامه Inter-Health سازمان جهانی بهداشت، مشخص شده است که فراوانی افراد دارای یک عامل خطر در کشورهای پیشرفته با کشورهای در حال توسعه تفاوت چندانی ندارد، ولی فراوانی افراد مبتلاء به دو یا چند عامل خطر در کشورهای در حال توسعه بسیار کمتر است (۱۳).

در حالی که در مطالعه قلب سالم خلیج فارس، شیوع دو یا چند عامل خطر ساز بیماری های قلبی - عروقی، همسان کشورهای توسعه یافته بوده و این خود نشانگر پر خطر بودن این منطقه از لحاظ بروز بیماری های قلبی عروقی است.

در مطالعه ای که در سال ۱۳۷۶ در جمعیت ۶۴-۳۰ ساله شهر بوشهر، به منظور شیوع جمعیتی بیماری ایسکمیک

بحث:

بر اساس یافته های فاز اول پروژه قلب سالم خلیج فارس در بندر بوشهر ۹۶/۶ درصد مردان و مردان و ۹۸/۶ درصد زنان بالای ۲۵ سال، دارای حداقل یک عامل خطر ساز بیماری های قلبی - عروقی بودند.

در مطالعه قند و لیپید تهران، ۷۸ درصد از مردان و ۸۰ درصد از زنان نیز حداقل یک عامل خطر ساز قلب و عروق داشتند (۶). در استان اصفهان و مرکزی به ترتیب ۳۴/۳ و ۳۲/۲ درصد، یک عامل خطر داشتند و ۱۹۳ درصد از استان اصفهان و ۱۵ درصد از استان مرکزی، مبتلاء به حداقل دو عامل خطر عمده بودند (۵).

مطالعه ما نشان می دهد که عوامل خطر ساز بیماری های قلبی - عروقی در بندر بوشهر در مرزهای شمالی خلیج فارس نه تنها از الگوی همسان کلان شهرهای مرکز ایران

برابر افرادی است که کلسترول آنها کمتر از ۲۰۰ میلی گرم در دسی لیتر است، همچنین در همان مطالعه دیده شد که ۱۰ درصد کاهش در میزان کلسترول در کل جامعه، موجب کاهش مرگ و میر ناشی بیماری های قلبی به میزان ۲۰ درصد می شود (۱۶).

این یافته خود می تواند ارائه دهندگان خدمات سلامت را به طراحی برنامه های مبارزه با فزونی کلسترول سرمی در سطح جمعیت در منطقه خلیج فارس ترغیب نماید.

در مطالعات فراوانی به نقش فزونی HDL کلسترول و کاهش رخداد بیماری های قلبی - عروقی اشاره شده است؛ بر عکس کاهش میزان HDL کلسترول، با افزایش رخداد بیماری های قلبی - عروقی توأم بوده است. نقش حفاظتی HDL کلسترول ممکن است مربوط به عملکرد انتقال کلسترول به صورت معکوس آن باشد که موجب انتقال کلسترول از دیواره سرخرگ ها می شود. در هر صورت یک میلی گرم کاهش در سطح سرمی HDL کلسترول موجب افزایش ۲ تا ۳ درصدی بیماری های عروق کرونر قلبی می شود (۱۷).

HDL کلسترول کمتر از ۴۰ میلی گرم در دسی لیتر در ۲۷/۷ درصد مردان و ۵۱/۶ درصد زنان بندر بوشهر در مطالعه ما به دست آمد، در صورتی که این میزان در مطالعه قلب سالم اصفهان ۲۹/۶ درصد در مردان و ۱۹/۴ درصد در زنان بود؛ میزان HDL کلسترول کمتر از ۳۵ میلی گرم در دسی لیتر در ۳۱ درصد از مردان و ۱۳ درصد زنان تهران گزارش شده است (۱۸). این میزان (۶۱/۵ درصد) بالای اختلال HDL کلسترول در مردان و زنان بالای ۲۵ سال بندر بوشهر، که خود نیز به عنوان شایع ترین اختلال لیپوپروتئینی این شهر نمایان نموده است، ما را بر آن داشته است که در مورد عوامل مؤثر بر آن مطالعاتی را آغاز کنیم.

در مطالعه قند و لیپید تهران بر اساس آنالیز رگرسیون چندگانه، جدا از سن و جنس، عوامل تعیین گر سطح HDL کلسترول شامل هیپرتری گلیسریدمی، چاقی، چاقی تنه ای و مصرف دخانیات بوده است (۱۸).

مقایسه میزان شیوع فشارخون در کشورهای در حال توسعه نشان می دهد، این بیماری در ایران دارای شیوع بالاتری

قلبی بر اساس شاخص های دانشگاه مینوسوتا در نوار قلب و پرسشنامه رز (Rose) انجام گردید، شیوع سکتة قلبی ۲/۵ درصد برای مردان و ۱/۳ درصد برای زنان و شیوع تغییرات ایسکمی در نوار قلب ۱۷/۴ درصد برای مردان و ۱۹/۸ درصد برای زنان به دست آمد (۱۴).

در مطالعه ما، ۵۵/۱ درصد جمعیت بالای ۲۵ سال شهر بوشهر دارای کلسترول بالاتر یا مساوی ۲۰۰ میلی گرم در دسی لیتر بود و این در حالی است که در مطالعه پیشین در این شهر که ۱۲۱۳ نفر از افراد بالای ۱۹ سال را بررسی نمود، هیپرکلسترولمی به عنوان شایعترین اختلال لیپید در ۳۴/۱ درصد از افراد تعیین گردید و این خود به زبان دیگر گویای فزونی میزان اختلالات لیپیدی در مردم این شهر است (۹).

در مطالعه قلب سالم خلیج فارس، ۳۱/۱ درصد مردم دارای کلسترول مرزی بالا (بین ۲۰۰ الی ۲۳۹ میلی گرم در دسی لیتر) و ۲۴ درصد دارای کلسترول بالاتر یا مساوی ۲۴۰ میلی گرم در دسی لیتر بودند. در حالی که کلسترول بالاتر از ۲۴۰ میلی گرم در دسی لیتر، در ۹/۵ درصد از ساکنین بندر بوشهر در مطالعه ۱۳۷۸ گزارش شده بود (۹).

در مطالعه کنونی، شیوع کلسترول تام بالاتر یا مساوی ۲۴۰ میلی گرم در دسی لیتر، در ۲۱ درصد مردان و ۲۶/۷ درصد زنان گزارش شد که تقریباً مشابه مطالعه قند و لیپید تهران (۱۸/۸ درصد در مردان و ۲۷/۷ درصد در زنان) و مطالعه قلب سالم اصفهان (۲۳/۶ درصد زنان و ۱۹/۱ درصد مردان) است (۱۵و۶). شیوع کلسترول تام بالاتر از ۲۰۰ میلی گرم در ۵۰/۷ درصد و کلسترول بالاتر از ۲۴۰ میلی گرم یا بالاتر در ۱۷/۲ درصد مردان و ۱۹/۱ درصد زنان آمریکایی گزارش شده است (۱۵) که مقایسه این مقادیر با مطالعه قلب سالم خلیج فارس، مطالعه قند و لیپید تهران و قلب سالم اصفهان، نشانگر آن است که اختلالات لیپیدی در جمعیت های ایران نیز از الگوی جمعیت کشورهای توسعه یافته، بویژه آمریکا، کانادا و اروپای غربی پیروی می کند.

مطالعه جو سیلاتی و همکاران در غرب فنلاند نشان داد که خطر مرگ و میر ناشی از بیماری های قلبی، در افرادی که کلسترول بیشتر از ۳۰۰ میلی گرم در دسی لیتر دارند، پنج

بود. این یافته‌ها نشانگر آن است که دیابت به عنوان یک عامل خطرزای عمده عروق کرونر، در بندر

بوشهر خودنمایی می‌کند.

چاقی پایدار، شانس بیماری‌های قلبی-عروقی را در دراز مدت افزایش داده و کنترل عوامل خطر ساز دیگر نیز با دشواری روبرو می‌سازد. چاقی در افزایش پری فشارخون، اختلالات لیپیدی، مقاومت نسبت به انسولین و تجمع پلاکتی نقش دارد (۲۳).

در بسیاری از جوامع، شیوع اضافه وزن و چاقی در افراد بالای ۳۰ سال حدود ۷۰-۶۰ درصد گزارش شده است. در مطالعه قند ولیپید تهران، ۴۰ درصد اضافه وزن و ۲۳/۱ درصد دچار چاقی بودند (۲۴)؛ در مطالعه اصفهان، ۲۳/۴ درصد زنان و ۹/۳ درصد مردان دچار چاقی بودند (۲۵). در مطالعه ما، ۱۶ درصد مردان و ۳۶/۵ درصد زنان و (در کل ۲۶/۸ درصد) دچار چاقی و ۴۰/۶ درصد نیز در کل دچار اضافه وزن بودند.

عدم فعالیت فیزیکی با چاقی همبستگی دارد و شانس بیماری‌های مزمن مانند بیماری‌های قلبی-عروقی، بعضی سرطان‌ها، دیابت ملیتوس و مرگ و میر زود رس را افزایش می‌دهد. شیوع عدم فعالیت در اوقات فراغت که در سال ۱۹۸۹ در آمریکا به ۳۲ درصد افزایش یافته بود تا سال ۱۹۹۶ ثابت مانده و سپس با نرخ ۱٪ در سال کاهش نشان داد و به ۲۵ درصد در سال ۲۰۰۲ رسید و چنین برنامه ریزی شده است که در سال ۲۰۱۰ شیوع آن به کمتر از ۲۰ درصد برسد (۲۶). هر چند که قبلاً در ارزیابی فعالیت فیزیکی و اوقات فراغت از میزان نرمش‌های بدنی و یا فعالیت‌های ورزشی نام برده می‌شد و میزان قابل قبول انجام فعالیت‌های فیزیکی شدید در زمان حداقل ۲۰ دقیقه به صورت حداقل سه بار در هفته بود. اما امروزه مرکز کنترل بیماری‌های آمریکا و کالج آمریکایی طب ورزشی به این نکته اشاره نموده‌اند که سودمندی‌های سلامت در نتیجه فعالیت‌های فیزیکی نیز به انجام فعالیت‌های فیزیکی متوسط که حداقل ۳۰ دقیقه در اکثر روزهای هفته را شامل شود بوجود می‌آید. در نتیجه در پرسشنامه‌های که جهت تعیین فعالیت فیزیکی بکار می‌رود، فعالیت‌های فیزیکی که در حین

نسبت به کشورهای آسیایی، آفریقایی و آمریکای لاتین است (۸).

در مطالعه قلب سالم خلیج فارس، شیوع فراوانی پری فشارخون بر اساس تعریف سازمان جهانی بهداشت، ۲۴/۵ درصد بود. در مطالعه‌ای که توسط امیری و همکاران در سال ۱۳۷۶ در جمعیت ۶۴-۳۰ ساله بندر بوشهر انجام گردید، همبستگی چشمگیری بین پری فشارخون با دیابت ملیتوس غیر وابسته به انسولین، هیپرکلسترولمی و چاقی مشاهده گردید (۱۹).

بر اساس مطالعه بررسی پری فشارخون در جمعیت بالای ۱۹ سال بندر بوشهر که در سال ۱۳۷۸ انجام گردید، شیوع همسان شده سنی در زنان ۲۰/۲۳ و در مردان ۱۷/۵ درصد بود. البته معیار پری فشارخون در مطالعه مذکور معیار فشار دیاستولیک بالاتر یا مساوی ۹۵ میلی‌متر جیوه و سیستولیک بالاتر یا مساوی ۱۶۰ میلی‌متر جیوه بود، در حالی که این مقادیر در مطالعه قلب سالم خلیج فارس به صورت فشار دیاستولیک بالاتر از ۹۰ میلی‌متر جیوه و یا سیستولیک بالاتر از ۱۴۰ میلی‌متر جیوه تعریف شد. شیوع فشارخون در مطالعه‌ای که در اصفهان بر روی ۸۶۲۴ نفر انجام گردید نیز ۱۸ درصد بدست آمد (۲۰)؛ البته معیار مورد استفاده در این مطالعه نیز همانند معیار مطالعه ۱۳۷۸ بوشهر بود.

اهمیت دیابت غیر وابسته به انسولین در ایجاد بیماری‌های مزمن و مرگ و میر بیماری‌های عروق کرونر، با مشاهدات اپیدمیولوژیک، از دهه‌های پیشین مشخص گردیده بود؛ در بیماران دیابتی نسبت به جمعیت‌های طبیعی، بیماری‌های عروق کرونر قلب و دیگر بیماری‌های عروقی - قلبی خیلی زودتر با میزان بروز بالاتری روی می‌دهند (۲۱). برای آشکار نمودن همبستگی سکنه قلبی با دیابت غیر وابسته به انسولین، در جمعیت ۶۴-۳۰ ساله بندر بوشهر، ما از شاخص‌های نوار قلب در حالت استراحت، پیشنهادی دانشگاه مینوسوتا بکار بردیم. همبستگی چشمگیری بین سکنه قلبی با دیابت ملیتوس غیر وابسته به انسولین در مردان $OR=3/37$ و زنان $OR=4/22$ مشاهده گردید (۲۲). در مطالعه قلب سالم خلیج فارس، شیوع دیابت ملیتوس بر اساس معیار انجمن دیابت آمریکا ۸/۶ درصد

شده اند (۲۸).

هر چند که رهیافت مدیریتی و کنترل یک عامل خطر ساز بیماری های قلبی - عروقی در سطح جامعه موفقیت آمیز است، اما باید توجه داشت که بسیاری از مطالعات تداخلی در سطح جامعه نشان داده اند که برای حداکثر بهره دهی فعالیت های پیشگیرانه بیماری های قلبی - عروقی، می بایست پارادیم درمان عوامل خطر ساز این بیماری ها از صورت جدا، جدا به سیمای رهیافت مدیریتی منسجم و یکپارچه ای در سطح جامعه تغییر یابد.

قدردانی

اجرای این پروژه در سایه تلاشهای بیدریغ پرسنل محترم بسیج جامعه پزشکی استان بوشهر، معاونت بهداشتی دانشگاه علوم پزشکی بوشهر، مرکز پژوهشهای سلامت خلیج فارس و مدیریت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی بوشهر انجام گردیده است که اسامی محترم این پرسنل صدیق و تصاویر آنها در وب سایت پروژه مونیکا دانشگاه علوم پزشکی بوشهر ثبت گردیده است.

حمل و نقل و جابجایی فرد و فعالیت های مختلف در خانه نیز می شود، مورد کنکاش قرار می گیرند (۲۷). در مطالعه ما شیوع متوسط و شدید فعالیت فیزیکی با همین تعاریف استاندارد کنونی، به ترتیب ۲۰/۵ درصد و ۱۵/۲ درصد بود. متأسفانه در ایران، مطالعات بسیار اندکی در مورد میزان فعالیت فیزیکی جامعه انجام شده است و همچنین از پرسش نامه های مختلف و غیر یکسانی استفاده گردیده است؛ لذا مقایسه اطلاعات ما با بقیه مطالعات، امکان پذیر نیست.

گلدمن و کوک، نقش تغییر الگوهای زندگی را با اقدامات

طبی و درمانی، در بررسی علت کاهش مرگ و میر و بیماری های قلب و عروق بین سال های ۱۹۶۸ و ۱۹۷۸ مقایسه کردند. این پژوهشگران نتیجه گرفتند که ۳۹/۵ درصد این کاهش به دلیل اقدامات پزشکی مانند افزایش سطح مراقبت های کرونر، ارتقاء دانش اورژانس قلب، جراحی های عروق کرونر و داروهای ضد فشار خون است؛ در حالی که ۵۴ درصد از کاهش مرگ و میر، به دلیل کاهش مصرف دخانیات و سطح سرمی کلسترول، پس از اجرای برنامه های متنوع آموزشی است که در سطح جامعه اجرا

References :

- Ebrahims S, Davey-Smith G. Exporting failure? Coronary heart disease and stroke in developing countries. *Inter Epidemiol Ass* 2001; 30: 201-05.
- World Health Organization. The World Health Report 2002: Reducing risks, promoting healthy life. Geneva, World Health Organization.
- Bonow RO. Primary prevention of cardiovascular disease; a call to action. *Circulation* 2002; 106: 3140-41.
- Stampfer MJ, Hu FB, Manson JE, et al. Primary prevention of coronary heart disease in women through diet and lifestyle. *N Eng J Med* 2000; 343: 16-22
- محمدی فرد ن، صدری غ، صراف زاده گان و همکاران، فراوانی عوامل خطر بیماری های قلبی - عروقی در جامعه شهری و روستایی استان های اصفهان و مرکزی، مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی - درمانی قزوین، سال نهم (شماره ۲۶): ۱۳۸۲، ۱۴ - ۵.
- Azizi F, Rahmani M, Emami H, et al. Cardiovascular risk factors in an Iranian urban population: Tehran lipid and glucose study (phase 1). *Soz Praventiv med* 2002; 47: 408-26.
- عصفوری ا، نبی پورا، رایانی م و همکاران، دیابت ملیتوس وابسته به انسولین و اختلال تحمل گلوکز (IGT) در جمعیت ۶۴-۳۰ ساله بندر بوشهر، طب جنوب، سال اول (شماره ۱): ۱۳۷۸، ۲۱۷-۲۰۹.
- فخرزاده ح، پورابراهیم ر، امینی نیک س و همکاران. پری فشارخون در جمعیت بالای ۱۹ سال بندر بوشهر، طب جنوب، سال اول (شماره ۱): ۱۳۷۸، ۲۳-۲۴.
- کریمی ف، رایانی م، اکبرزاده ص و همکاران، شیوع انواع هیپرلیپیدمی در افراد بالای ۱۹ سال بندر بوشهر؛ ۱۳۷۸، طب جنوب، سال سوم (شماره دوم): ۱۳۷۹، ۱۰۶-۹۸.
- WHO MONICA Project. MONICA manual, 1999, (<http://www.ktl.fi/publications/monica/manual/index.htm>).
- CDC. Behavioral Risk Factor Surveillance System, 2004. (<http://www.cdc.gov/brfss/>).
- Third Report of the Expert Panel on Detection, Evaluation, and Treatment of high blood cholesterol in Adults (Adult Treatment Panel 111), 2004. (<http://www.nhlbi.nih.gov/guidelines/cholesterol/>).

13. Berrfios X, Koponen T, Huiguang T, et al. Distribution and prevalence of major risk factors of non-communicable diseases in selected countries: the WHO Inter-Health Program. Bull WHO 1997; 75: 99-108.
۱۴. فخرزاده ح، نبی پور ا، عصفوری ا و همکاران، همراهی بیماری ایسکمی قلب با ریسک فاکتورهای عروق کرونر در جمعیت ۶۴-۳۰ ساله بندر بوشهر، طب جنوب، سال اول (شماره ۱): ۱۳۷۷، ۲۰۸-۲۰۰.
15. American Heart Association. Heart disease and stroke statistics-2004 Update, P 26
16. Jousilahti P. Serum cholesterol disease risk: observations and predictions among middle aged population in eastern Finland. Circulation 1998; 97: 1087-94.
17. Mahley RW, Weisgraber KH, Farese RV. Disorders of lipid metabolism. In: Larsen PR (chief ed). Williams textbook of endocrinology. 10th ed. Philadelphia: Saunders, 2003, 1663.
18. Azizi F, Raiszadeh F, Salehi P, et al. Determinants of serum HDL-C level in a Tehran urban population: the Tehran Lipid and Glucose Study. Nutr Metab Cardiovasc Dis 2002; 12: 80-9.
۱۹. امیری م، خلف پور ع، نبی پور ا و همکاران، همبستگی پری فشار خون با عوامل خطر ساز عروق کرونر قلبی در جمعیت ۶۴-۳۰ ساله بندر بوشهر، طب جنوب، سال سوم (شماره ۱): ۱۳۷۹، ۳۹-۳۴.
20. Sarraf-Zadegan N, Boshtam M, Mostafavi S, et al. Prevalence of hypertension and associated risk factors in Isfahan, IR Iran. East Mediter Health J 1999; 5: 992-1001.
21. Krolewski AS, Warram JH. Epidemiology of late complications of diabetes. In: Kahn CR, Weir GC. Joslin's diabetic mellitus. 13th ed. Philadelphia & Febiger 1994; 605-19.
۲۲. نبی پور ا، فخرزاده ح، عصفوری ا و همکاران، همبستگی سکنه قلبی با دیابت ملیتوس ناوابسته انسولین یک مطالعه جمعیتی، مجله غدد درون ریز و متابولیسم ایران، سال اول (شماره ۱): ۱۳۷۸، ۶۴-۵۹.
23. Haskell WL. Cardiovascular disease prevention and lifestyle interventions: Effectiveness and efficacy. J Cardiovas Nursing 2003; 18: 245-8.
۲۴. عزیزی ف، تغییر در شیوه زندگی برای پیشگیری از بیماری های مهم غیر واگیر به بهانه اولین کنگره پیشگیری از بیماری های غیر واگیر، مجله غدد درون ریز و متابولیسم ایران، سال چهارم (شماره ۲): ۱۳۸۱، ۸۱-۸۴.
۲۵. اخوان طبیب ا، کلیشادی ر، صدرغ و همکاران، طرح قلب سالم: شیوع چاقی در نواحی مرکزی ایران، مجله دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی قزوین، سال نهم (شماره ۲۶): ۱۳۸۲، ۳۵-۲۷.
26. Ham SA, Yore MM, Fulton JE. Prevalence of no leisure-time physical activity-35 states and the district of Columbia, 1988-2002. JAMA 2004; 291: 1693-4.
27. Macera CA, Jones DA, Yore MM, et al. Prevalence of physical activity including lifestyle activities among adults-United States, 2000-2001. MMWR 2003; 52 764-5.
28. Goldman L, Cook EF. The decline in ischemic heart disease mortality rates: an analysis of the comparative effects of medical interventions and changes in lifestyles. Ann Intern Med 1984; 101: 825-36.

